

BUHÂRÎ VE MÜSLİM'İN SAHİHLERİ HAKKINDA FARKLI GÖRÜŞLER

Kemal ÖZCAN*

ÖZET

Sahihayn olarak bilinen Buhârî ve Müslim'in Sahihleri tarih boyunca başka bir hadis kitabına nasip olmayan bir ilgiye mazhar olmuştur. Bu iki kitabın, alanlarında en iyi olduğu fikri -İslam ümmetinin geneli tarafından- benimsenmiştir. Hatta bunlarda yer alan hadislerin tamamının sahih olduğu ve bu konuda âlimlerin icmâının bulunduğunu ifade edenlerin sayısı azımsanmayacak bir seviyeye ulaşmıştır. Bununla birlikte bu fikri kabul etmeyip eleştirenler de olmuştur. Zira hadislerin sıhhatinin belirlenmesi şahsi kanaatlere dayandığı için herhangi bir kitapta yer alan hadislerin tamamının bütün ümmet tarafından doğru kabul edildiği iddiasının gerçeği yansıtmadığı söylenmiştir. Ayrıca Sahihayn'da yer alan birçok hadisin âlimlerin tenkidinden kurtulamadığı bilinmektedir. Bu makalede, Sahihayn hakkındaki görüşler ve bu iki eserde tenkide uğrayan rivayetler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, Müslim, Sahihayn, Hadis, İcmâ, Tenkid

DIFFERENT VIEWS ABOUT BUKHARI'S AND MUSLIM'S SAHIHAYN

ABSTRACT

Bukhari's and Muslim's Sahihs, as known "Sahihayn", have been given such reputation that never any other Hadith book has earned throughout history. These two books have been accepted as the bests by the majority of Islamic community. Even there is an unavoidable increasing in the number of people who argue that every hadith in those books were true and there is ijma/consensus about it. Although there were some who disapprove of this argument and criticize it. Yet, in the process of examining each hadith and the methods being used, there were subjective opinions, therefore, for any books; we cannot say that all of hadiths in it were wholly true. Moreover, it is also known that many Hadiths in these two books (Sahihayn) were directly subjected from the scholars' criticism. In this article we have studied some views about Sahihayn and some hadiths that had been criticed.

Keywords: Bukhari, Muslim, Sahihayn, Hadith, Ijma/Consensus, Criticism

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
kemal.ozcan@deu.edu.tr

Giriş

Hadis kitapları arasında Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) el-Câmiu's-Sahîh'leri ayrı bir yere sahiptir. Onların, sadece sahih hadisleri toplamayı hedeflemeleri ve hadis seçiminde gösterdikleri hassasiyet eserlerinin ön plana çıkmasında etkili olmuştur. Sonraki dönemlerde sahih hadisleri ilk defa tasnif eden muhaddislerin Buhârî ile Müslim olduğu genel bir kanı olarak tekrarlanmıştır; hadislerin sıhhati tespit edilirken, onların bu iki âlimin kitabında yer alıp almadığı göz önünde bulundurulmuştur.¹ Buhârî ve Müslim'in Sahîhayn olarak da bilinen eserlerinde yer alan her bir hadisin kesinlikle sahih olduğu ve bu konuda yapılacak bir araştırmanın lüzumsuzluğu ısrarla vurgulanmıştır. Kur'an'dan sonra en sağlam kaynak kabul edilen bu eserlerin içerdikleri hadislerin sıhhati konusunda ümmetin icmânının bulunduğu yönünde görüşler ortaya atılmıştır. Bununla birlikte, geleneğimizde, söz konusu eserlerin, her ne kadar bu alanda eşsiz kabul edilseler de hata ve kusurdan tamamen arınmış görülemeyeceğini belirten ilim adamları da var olagelmıştır. Bunlar, Sahîhayn'da da hatalı/sahih olmayan rivayetlerin yer aldığını iddia etmişler; bu iddialarını örnekleriyle ispatlamaya çalışmışlardır. Biz bu çalışmamızda Sahîhayn hakkındaki farklı görüşleri ele alıp bu iki kitapta yer

¹ Örneğin Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405), sahih hadisleri ilk defa tasnif edenlerin Buhârî ile Müslim olduğunu ifade etmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal ila Kitâbi'l-İkhtilâf*, Dârü'd-Da've, İskenderiye, t.y., s. 4; Hatta hadislerin değerlendirilmesi yapılırken bu iki kitapta yer alıp almadığı göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda Begavî'nin (ö. 516) *Mesâbihu's-Sünne* isimli eserinin başında, kitabının yöntemi hakkında bilgi verirken kullanmış olduğu ifadelerden, onun, Buhârî ve Müslim'in yöntemlerini bir asıl kabul ettiği ve bu iki kitapta bulunan hadislerin sıhhatinden emin olduğu anlaşılmaktadır:

"Bu kitapta yer alan hadisleri "sahih" ve "hasen" olmak üzere iki gruba ayırdım. Sahîh olarak isimlendirdiğim hadisler, Buhârî ve Müslim'in Cami'lerinde beraber naklettikleri ya da sadece birisinin naklettiği hadislerdir. Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud el-Begavî, *Mesâbihu's-Sünne*, Mısır, t.y., Cilt: 1, s. 1; Yaşar Kandemir ise, Sahîhayn ile ilgili görüşleri şu şekilde maddelendirmiştir:

a- Sadece sahih rivayetleri derlemeye çalışan ilk müellif Buhârî, ikincisi de Müslim'dir.

b- Buhârî ile Müslim, hadisin altın çağı olarak kabul edilen kendi devirlerinde, hadis ilmini en iyi bilen iki şahsiyet olarak kabul edilmişlerdir.

c- En güvenilir hadisler, Sahîhayn'de müştereken yer alan ve "müttefekun aleyh" terimiyle ifade edilen rivayetlerdir. Böyle olan rivayetlerin sıhhatine kesin gözüyle bakılmaktadır. Bunları Buhârî'de olduğu halde Müslim'de bulunmayanlar, onları da Müslim'de bulunduğu halde Buhârî'de yer almayanlar takip etmektedir.

d- Bu iki eser, sahih hadiste aranan şartları (ravinin adil, zabıt olması, senedin şaz ve mu'allel olmaksızın muttasıl bir şekilde rivayet edilmesi şartlarını) en mükemmel şekilde ihtiva etmektedir.

e- Öncelik sırası Sahî-i Buhârî'ye ait olmak üzere, bu iki eser, Allah'ın kitabı dışındaki bütün kitapların en sahihi kabul edilmiştir. M. Yaşar Kandemir, *Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri*, Sünnetin Dindeki Yeri, 1995, s. 337.

alan rivayetlerden -tespit edebildiğimiz kadarıyla- eleştiriye uğrayanları sunmayı amaçladık.

1- Sahîhain Arasında Tercih Yapanlar

Hadis kitapları arasında Buhârî ve Müslim'in Sahîhleri'nin ön plana çıktığı konusunda görüş beyan eden âlimlerin bir kısmının, bu iki kitap arasında tercih yapma konusunda farklı fikirleri benimsedikleri görülmektedir. Bunlar arasında Buhârî'nin Sahîhi'ni üstün tutanlar olduğu gibi, Müslim'in Sahîhi'nin tercih edilmesi gerektiği görüşünü savunanlar da vardır.

Örneğin Ebu Ali en-Nisâbûrî (ö. 349/960), "Gök kubbe altında Müslim'in kitabından daha sahih bir kitap yoktur"² diyerek Sahîh-i Müslim'i tercih ettiğini ortaya koymuştur.

Başka bir Nisâbûrlu âlim Zahid Ebu'l-Velid Hassan b. Muhammed (ö. 349/960) de İmam Müslim'in kitabını tercih etmiş ve bunun sebeğini şöyle anlatmıştır:

Babam bana 'Ne üzerinde çalışıyorsun?' diye sordu. Ben de 'Buhârî'nin kitabına müstahrec yazıyorum' dedim. Bunun üzerine bana, 'Müslim'in kitabını çalış, o daha bereketlidir. (Ayrıca) Buhârî'nin, Kur'an'ı okuyan kişinin telaffuzunun mahlûk olduğu görüşünü savunduğu iddia edilir' dedi.³

Buhârî'nin Kaynakları isimli eserin müellifi olan Fuad Sezgin de bu konuyu ele almış ve Müslim'in Sahîhi'ni, Buhârî'nin Sahîhi'ne tercih edenlerin gerekçelerini şu şekilde özetlemiştir:

Müslim, kitabına sahih hadislerden başka bir şey karıştırmamıştır. Mukaddime'sinden sonraki muhtevayı sadece sahih hadisler teşkil ediyordu. Daha evvel Buhârî'nin kitabını gören Müslim tekrardan şiddetle kaçınmıştı. Hadisleri kendileriyle ilgili baplara tam bir dikkat ve titizlikle yerleştirmişti. Bir hadis arandığı takdirde hemen bulunabilecek bir kolaylık arz ediyordu. Hâlbuki Buhârî'de bir hadisi, hadis ilminde bir hayli nasibi olan kimseler bile kolay kolay bulamıyordu. Mamafih, birincilik mertebesini Müslim'e vermek isteyen kimselerin nazarında bütün bu hususiyetlerin bir sebebi vardı. Müslim kitabını, ikamet ettiği yerde, kaynaklarının yanı başında ve şeyhlerinin hayatta bulunduğu bir sırada meydana getirmişti. Hadislerin arasında başka söz serdinden kaçınıyor; kitabın üslûbuna, siyakına gayret gösteriyor, Buhârî gibi muhtelif bablarda hadisleri parçalamaya mecbur kalacak şekilde ahkâm istinbatına

² Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-Hadis*, thk. Nureddin İtr, Dârü'l-Fıkr, Dimaşk, 1986, ss. 18-19; Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, y.y., 1985, Cilt: 12, s. 566.

³ Zehabî, *Siyer*, Cilt: 15, s. 494.

çalışmıyor; muhtelif hadis zincirlerini bir yerde toplayabiliyor; mevkuf hadislere ehemmiyet vermeyip, sadece müsnedlerle ilgileniyordu.⁴

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Müslim'in Sahîh'inin Buhârî'nin Sahîh'ine tercih edilmesi görüşüne katılmamıştır. O, bu ifadelerle, Müslim'in, kitabına, mukaddimesi dışında sahîh olmayan hiçbir hadisi almadığının amaçlanması durumunda buna itiraz edilemeyeceğini, çünkü Buhârî'nin, kitabının bab başlıklarına senetsiz rivayetleri aldığını belirttiikten sonra sadece bu sebepten dolayı Sahîh-i Müslim'in Sahîh-i Buhârî'den üstün olduğunun iddia edilemeyeceğini ifade etmiştir.⁵

Ebû Hafs el-Bulkinî (ö. 805/1403) de İbnü's-Salâh ile aynı kanaati paylaşmış ve Buhârî'nin Sahîh'inin, Müslim'in Sahîh'inden daha üstün sayılmasının sebebini, Buhârî'nin kitabına aldığı hadisin her bir râvisinin, o hadisi hocasından bizzat duyma şartı koymasına rağmen, Müslim'in hoca ile talebesinin aynı dönemde yaşamış olmasını yeterli bulmasını göstermiştir.⁶

Bütün bunların yanında, farklı nedenlerle, bu iki kitabın dışında başka bir kitabı da üstün tutanlar olmuştur. Örneğin Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) Sünen'ine, Meâlimü's-Sünen isimli bir şerh kaleme alan el-Hattâbî (ö. 388/998), Ebû Dâvûd'u, Buhârî ve Müslim'e tercih ettiğini ifade etmiş; bunun sebebini de şu şekilde açıklamıştır:

"Ebû Dâvûd'un Sünen'i, din ilminde, benzerinin tasnif edilmediği şerefli bir eserdir... Horasanlıların geneli, daha çok Buhârî ve Müslim'in Sahîh'lerine itibar etmişlerdir... Fakat Ebû Dâvûd'un Sünen'inin sistemi daha güzel, fıkıh yönünden de daha zengindir."⁷

2- Sahîhayn Hakkında İcmâ Olduğunu İddia Edenler

Sahîhayn arasında yapılan mukayesede her ne kadar farklı görüşler ortaya çıksa da bu iki kitapta yer alan hadislerin sıhhatinin herkes tarafından kabul edildiği ve bu konuda bir icmân meydana geldiği yönünde yüzyıllardır tekrarlana gelen bir söylemin varlığından bahsedebiliriz. Bu bağlamda Ebû Zekeriyâ en-Nevevî'nin (ö. 676/1277), ümmetin Buhârî ve Müslim'in kitaplarının sıhhati ve onlardaki hadislerle amel etmenin vucûbiyeti konusunda

⁴ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitabiyât, Ankara, 2000, ss. 211-212.

⁵ İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-Hadis*, s. 19.

⁶ Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Raslân b. Nasîr b. Sâlih el-Bulkinî, *Mebâsinü'l-İstulâh fî Tazvîni (Kitâbi) İbni's-Salâh, Dârü'l-Maârif*, t.y., s. 161.

⁷ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim el-Hattâbî, *Mealimü's-Sünen*, Halep, 1932, Cilt: 1, s. 6.

icmâ edildiği yönündeki görüşün -ilk defa- Ebû Abdurrahmân en-Nesâî (ö. 303/915) tarafından ortaya atıldığını aktardığını görüyoruz.⁸

Aslında Sahîh-i Müslim'deki hadislerin üzerine icmâ olduğu fikrini ilk dillendiren kişi bizzat İmam Müslim'in kendisidir.⁹ O, bu konudaki fikrini şu şekilde açıklamıştır:

"Ben kendimce sahih olan her şeyi bu kitaba koymuş değilim. Ben buraya sadece âlimlerin ittifak ettikleri hadisleri aldım."¹⁰

Hicri 5. Asra geldiğimizde Ebu Nasr es-Siczi'nin (ö. 444/1052) aynı iddiayı şu örnekle özetlediğini görüyoruz:

"Bir kimse, Buhârî'nin kitabında Rasulullah'tan rivayet edilen hadislerin hepsinin sahih olduğuna ve Rasulullah'ın hiç şüphesiz onları söylediğine yemin edip aksi takdirde eşinin boş olacağını ifade etse, yemini bozulmaz ve eşi de boş olmaz."¹¹

Daha sonraki yüzyılda Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Meşâriku'l-Envâr isimli eserinde bu iddiayı şu şekilde dile getirmiştir:

Âlimler, sahih hadisleri içeren üç temel kaynakta mevcut olan bu bilgilerin öğrenilmesi konusunda icmâ etmişlerdir. Diğer kitaplara takdim edilmesi ve İslâm âlimlerinin sahih kabul etmesi konusunda icmâ bulunan bu üç eser, Malik b. Enes'in Muvatta'ı, Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh'i ve Müslim b. Haccâc'ın el-Müsnedü's-sahîh'inden ibarettir. Zira bu üç eser, temel eserlerin hepsinin ana kaynağıdır. Ayrıca bu alanda yapılabilecek her şey bu eserlerde mevcuttur.¹²

Kâdî İyâz'dan kısa bir süre sonra yaşamış olan İbnü'l-Esir el-Cezerî (ö. 606/1210) de Buhârî ve Müslim'in hüsn-i kabul görmelerinin sebebinin şu şekilde ifade etmiştir:

⁸ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ en-Nevevî, *Tebzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., Cilt:1, s. 74.

⁹ M. Emin Özaşar, *Rivayet İlimlerinde Eser Karışması ve Müslim'in el-Camiu's-Sahîh'i*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1999, Cilt: 39, s. 294.

¹⁰ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri en-Nisâbüri, *el-Müsnedü's-Sahîh el-Muhtasar mine's-Sünen bi-Nakli'l-Adl ani'l-Adli ila Rasûlillah*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, Dâr-u İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, t.y., Salât, 63.

¹¹ Ebu Nasr Ubeydullah b. Said b. Hatim Ebu Nasr es-Siczi, *Risaletü's-Siczi ilâ Ehli Zebid fi'r-Red alâ men Enkera'l-Harf ve's-Savt*, thk. Muhammed Ba Kerim Ba Abdullah, Medine, 2002, ss. 60-61; İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-Hadis*, s. 26.

¹² Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa Kâdî İyâz, *Meşariku'l-Envar ala Şihabi'l-Asar*, el-Mektebetü'l-Atika, Tunus, t.y., Cilt: 1, s. 5.

Kitaplarına "sahih" ismini veren ilk âlimler Buhârî ve Müslim'dir. Onların bu isimlendirmeye sadık kalmaları ve iyi niyet göstermeleri sebebiyle Allah, doğuda ve batıda, denizde ve karada hüsn-i kabul görmelerini sağlamıştır. Dolayısıyla, niyetlerinin safi oluşu, samimiyetleri ve sahih hadisleri tahric etmeleri onların hüsn-i kabul görmelerindeki başlıca etkenlerdir denebilir.¹³

Benzeri görüşlere sahip olan İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), "Sıyânetu Sahîh-i Müslim" isimli eserinde, Sahîhayn'daki hadisler konusunda ümmetin icmânının bulunduğu iddiasını tekrarlamış ve bunu şu ifadelerle dile getirmiştir:

"Bu kitapta Müslim'in sahih kabul ettiği hadislerin her biri kesinlikle sahihtir. Aslında nazari ilim de bu sonuca varmıştır. Aynı durum Buhârî için de geçerlidir. Çünkü icmâ yapılırken fikri önem arz etmeyenlerin dışında ümmet, bunu, bu şekilde kabul etmiştir."¹⁴

İbnü's-Salâh'tan yüz yıl sonra yaşamış olan Halil b. Keykeldî el-Alâî (ö. 761/1359), Buhârî ve Müslim'in Sahîh'lerinde naklettikleri hadisler üzerinde imamların icmânının bulunduğu fikrini savunanlara katılmış ve bu kitaplardaki hadislerin eleştiriye açık olmadığını iddia etmiştir.¹⁵

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), bu konuda, kendinden önceki söylemleri biraz daha ileri götürmüştür ve hadislerin sıhhatinin kesinliği konusunda öne sürülen iddiayı sadece Sahîhayn ile sınırlı tutmamıştır. Onun bu konuda öne sürdüğü fikirleri şu şekildedir:

"Hâlbuki icmâ veya ittifak, her iki kitabın sahip oldukları sıhate raci meziyyetleri üzerinde de hâsıl olmuştur. Bahis konusu edilen meziyyet için, Buhârî ve Müslim'in kitaplarında naklettikleri hadislerin "sahihin en sahihi olmalarıdır" denilmesi bile muhtemeldir."¹⁶

Muasır âlimlerden Ahmed Muhammed Şâkir'in (ö. 1377/1958) icmâ hakkındaki görüşleri kendinden önceki âlimlerden farklı değildir:

¹³ Ebü's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Câmi'ul-Usûl fî ebâdîsi'r-Rasûl*, Mektebetu'l-Halvani, y.y., 1969, Cilt: 1, ss. 41-42.

¹⁴ İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Sahîb-i Müslim mine'l-İhlâlî ve'l-Galat ve Himâyetuhû mine'l-İskati ve's-Sakat*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1408, s. 85.

¹⁵ Ebü Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî el-Alâî, *en-Nakdû's-Sahîb lima İ'tirîze aleyhi min Ebâdîsi'l-Mesabih*, y.y., 1985, s. 22.

¹⁶ Ebü'l-Fadl Şehabuddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Nubbetu'l-Fiker Şerbi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara, 1971, ss. 29-30.

"Muhakkik hadis bilginleri ve onların takipçilerine göre, Sahîhayn'ın bütün hadislerinin sahih olduğu tartışma kabul etmez bir gerçektir. Her ikisinde de eleştirilebilecek ya da zayıf sayılabilecek hiç bir rivayet yoktur."¹⁷

Son olarak Yaşar Kandemir'in de icmâ görüşünü savunduğunu ifade edebiliriz:

"Bu eserlerin ihtiva ettiği hadislerin sağlamlığı hususunda hem muhaddisler hem de diğer İslâm âlimleri 'icmâ' etmişlerdir."¹⁸

Buraya kadar paylaştığımız görüşlerden sonra, Sahîhayn'daki hadislerin sıhhati konusunda icmâ olduğu fikrini savunan âlimlerin bu konudaki iddialarında gayet kararlı olduklarını ifade edebiliriz. Peki, onların bu iddiaları başka âlimler tarafından da kabul görmüş müdür? Ya da onların bu iddialarına karşı çıkan birileri var mıdır? Bu soruların cevaplarına geçmeden önce, hadislerin değerini tespit için yer aldıkları kitaplara göre karar verilmesinin çok doğru olmadığını belirtenlerin de bulunduğunu söylememiz gerekmektedir.

3- Kitap Karizması Fikrini Eleştirenler

Bu görüş sahiplerine göre, bir rivayetin sıhhatini tespit etmek için -hadis hangi kitapta yer alırsa alsın- günümüzde sahip olduğumuz bilgiler ışığında (yeniden) rical tenkidi yapılması, sağlıklı sonuca ulaşılması için daha doğrudur. Bu fikri benimseyenlere örnek olarak Cemaleddin el-Kasımî'yi (ö. 1332/1914) gösterebiliriz. O, "Kavâidü't-Taahid" isimli eserinde, bir hadisin sahih olup olmadığına karar verebilmek için hangi kitapta bulunduğuna bakmak yerine onu nakleden kişilerin tetkik edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹

Benzeri görüşlerin Bünyamin Erul tarafından da ortaya konduğunu görüyoruz. O, hadisin sıhhatinin ilk dönemki kriterlere uyularak değil de hadisin bulunduğu kitaba bakılarak tespit edilmesini eleştirmiş ve bu konuda şunları ifade etmiştir:

Sahabe tenkid dışı tutulurken, birkaç asır sonra Buhârî ve Müslim'in naklettiği rivayetler, artık bu ilimlerin ortaya koyduğu kriterlerle değil, sırf 'Buhârî ve Müslim hadisi' olarak değerlendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle, bir

¹⁷ İmad es-Seyyid Muhammed eş-Şirbinî, *Kitabâtü A'dâi'l-İslâm ve Münakaşatuba*, y.y., 2002, s. 871; Mehmed Said Hatiboğlu, Ahmed Muhammed Şakir'in bu görüşünü eleştirmiştir: "Merhum Şakir'in bu beyanına, Mısırlıların davranışıyla; 'Yâ selam' çekmekten başka yapılabilecek bir şey yoksa da, hiç olmazsa onun günümüzdeki benzerlerini havanda su dövmekten kurtarabilme ümidi vardır. O da, geçmiş kültürümüzü tenkidden geçirme çabalarına hız kazandırmaktır. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hadis Tetkikleri*, Ankara, 2009, ss. 123-124.

¹⁸ Kandemir, s. 335.

¹⁹ Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin el-Kâsımî, *Kavâidü't-Taahid min Fünûni Mustalabi'l-Hadis*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 82.

rivayetin 'müttefekun aleyh' olması, onun sıhhatini ifade etmede yeterli görülmüştür. Daha sonra bu temel kaynaklar üzerine yapılan şerh çalışmaları da bu bakışın geleneğimizde iyice yerleşmesine hayli yardımcı olmuştur. Oldukça zengin olan hadis kültürünün anlaşılmasında gayet önemli katkıları olan şerh edebiyatında, bu bakışın yol açtığı aşırı yorum ve savunmacılık hemen her asırda ve her coğrafyada görülen bir durumdur. Kendi dönemleri itibariyle farkedilen ve 'müşkil' olarak görülen hususlar, müstakil birçok eserin vücuda gelmesine sebep olmuşsa da, bu değerli çalışmalarda dahi eleştirel bakış yerine, aşırı yorum ve tevil ağır basmaktadır.²⁰

Hadislerin sıhhatini tespit konusunda önceliğin eser karizmasına verilmesini eleştirenlerden biri de Mehmet Emin Özafşar'dır. O, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's Sahîh'i" isimli makalesinde şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Bugün artık efsanevi telakkilerle yetinmenin, ne ilmi ve ne de aktüel bir faydası söz konusu değildir. Bu klişe tabirin, pratikte ne manaya geldiğini sormak ve cevabını aramak kaçınılmazdır. Elbetteki rivayet tarihinde bazı eserler, çok titiz nakil yöntemleri uygulanarak vücuda getirilmişlerdir. Buhârî ve Müslim'in kitapları da, bunların başında gelmektedir. Bu iki eser ve diğerleri için görülen rüyalar, serdedilen mütalaalar, tarih içerisinde gerçekten vücut bulmuş olabilir. Ancak bunların hiç birisi bu eserlerin zati ve tarihi değerini ifade edemeyen mutlak birer veri olarak alınmamalıdır. Hele hele genelleme yapılmak suretiyle bu eserlerde mevcut her bir rivayetin mutlak bağlayıcılığı gibi bir sonucu çıkartmak, fıkıh ve hadis tarihini baştan sona inkâr etmekle eş anlamlıdır.²¹

Hadislerin sıhhatini tespit ederken onların, sened ve metin tenkidi çerçevesinde değerlendirilmesinin, buldukları kitabın karizmasına bakılarak karar verilmesinden daha doğru olduğunu ve sağlıklı sonuç için elzem kabul edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Özellikle -bilgiye/kaynağa ulaşma konusunda- günümüz imkânları göz önünde bulundurulduğunda bunun kaçınılmaz olduğu ortadadır. Fakat bu yöntem ile kesin sonuca ulaşacağımızı söylemek de mümkün görülmemektedir. Sonuçta hadislerin sıhhati için öncelikle başvurulacak olan râvi tenkidini yapanların da -birer insan olduklarından- yanılma/hata etme payları göz ardı edilmemelidir. Üstelik bir muhaddisin eleştirdiği ya da güvenilir kabul ettiği bir râviyi hiç görmeyip onun hakkındaki bilgilerinin duyumdan ibaret olabileceği; siyasi ve mezhebi görüşlerinin râvi değerlendirmesindeki etkisi dikkate alındığında yüzde yüz diyebileceğimiz bir neticeye ulaşmak imkânsızdır. Bu durumun en somut

²⁰ Bünyamin Erul, "Yorum-Rivayet İlişkisi: Yorumun Rivayete Katkısı Ve Rivayetin Yorumu Etkisi", *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, 29-30 Mayıs 2004/Bursa, 2005, s. 113.

²¹ Özafşar, s. 292.

örneği bir muhaddis tarafından râvisi güvenilir kabul edilmediği için sahih kategorisinde değerlendirilmeyen bir hadisin başka bir muhaddis tarafından yine râvisi sika sayılarak sahih addedilmesidir. Durum böyle olunca da bütün ümmetin bir kitabın sıhhati konusunda fikir birliğine vardığını iddia etmek ilmi açıdan zordur. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için hadislerin sıhhatinin tespitinin icthadi olduğunu belirten âlimlerimizin iddialarını bakalım.

4- Hadislerin Sıhhatinin Tespitinin İctihadi Olduğunu Savunanlar

Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef el-Bâcî (ö. 474/1081), "et-Ta'dîl ve't-Tecrîh" isimli eserinde, hadislerin sahih olup olmadığının belirlenmesindeki yöntemin objektif olmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

Buhârî, kendine göre sahih olan hadisleri rivayet etti. Müslim ise o hadisler için Buhârî ile aynı kanaati paylaşmadığından onları rivayet etmedi. Aynı şekilde Müslim de kendine göre sahih olan hadisleri rivayet etti. Buhârî ise o hadislerle alakalı Müslim ile aynı kanaati paylaşmadığı için onları rivayet etmedi. Bu da, hadisin sıhhatini tespit işinin icthadî olduğunu gösterir.²²

Bu konuda el-Bâcî ile benzer kanaate sahip olan İbnü's-Salâh, "Müslim'in şartlarına göre sahih olan birçok hadis, Buhârî'nin şartına göre sahih değildir. Çünkü bu hadislerde Buhârî'nin sıhhat şartları mevcut değildir" derken²³ Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), "Müslim'in, Buhârî'nin kendilerinden hadis rivayet ettiği 434 râvinin rivayetini kendi kitabına almaya değer görmediğini; aynı şekilde, Buhârî'nin, Müslim'in kendilerinden hadis rivayet ettiği 625 râvinin rivayetini kendi kitabına alınacak vasıflarda bulmadığını" belirtmiştir.²⁴

Diğer taraftan İbnü's-Salâh'ın, Sahîhayn'daki hadislerin her birinin kesinlikle sahih olduğunu ifade etmesine rağmen²⁵, bir hadis için "sahihdir" dediği zaman, bu ifadeyle o hadisin senedinin sıhhat şartlarını taşıdığına kastedildiğini, metninin ise kesinlikle sahih olduğunun iddia edilmediğini belirtmiş olması²⁶, onun, bu konuda çelişkiye düştüğünü göstermektedir. Zira

²² Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men Harrace lebi'l-Buhârî fi'l-Câmi'is-Sahîh*, Riyâd, 1986, Cilt: 1, s. 310.

²³ Nevevî, *el-Minhac Şerhu Sahîb-i Müslim*, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1392., Cilt:1, s. 15.

²⁴ Nevevî, *Şerh*, Cilt:1, s.16.

²⁵ İbnü's-Salâh, *Syâne*, s. 85.

²⁶ "Hadisçiler, "Bu hadis sahihtir" dediklerinde, sahih hadiste bulunması gereken şartlarla birlikte senedi muttasıl olan hadisi kastetmiş olup, gerçek anlamıyla sıhhatinin kesin olduğunu ifade etmek istememişlerdir. Çünkü bu isnadların arasında adil bir ravinin tek kalması mümkündür. Bu da ümmetin kabule şayan kılmadığı haber türüdür. Aynı şekilde, onlar, "Bu hadis sahih değildir" dediklerinde de, o hadisin gerçekte yalan olduğunun kesinleştiğini iddia etmemişlerdir. Çünkü bunun doğru olma ihtimali de vardır. Burada, o hadisin isnadının sahihlik şartlarını taşımadığı kastedilmiştir." İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-Hadis*, ss. 13-14.

bir hadisin metninin sahih olduğundan emin olamazsanız, onun, kesinlikle sahih olduğunu da ifade edemezsiniz.

Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), Sahîhayn hadislerinin sıhhati konusunda icmâ olduğu görüşünü savunan Halil b. Keykeldî el-Alâî'nin (ö. 761/1359), bu konuda İbnü's-Salâh ile aynı kanaati paylaştığını aktarmıştır. Buna göre Alâî şunları ifade etmiştir:

"Bir hadisin isnadının diğerine göre daha sahih olması, metninin de öyle olması gerektiğini ifade etmez. Bu yüzden imamlar sadece isnadla alakalı hüküm verme konusuna önem vermişlerdir."²⁷

Hadislerin sıhhatinin tespitinde icthadi davranıldığını ifade edenler arasında İbn Teymiyye'yi (ö. 728/1328) de görmekteyiz. Onun konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir:

Bir kısım âlimin sahih olarak kabul ettiği bir hadis için başka âlimler, 'Bu hadis, zayıftır, sahih değildir' diyerek onlara muhalefet edebilmişlerdir. Buna örnek olarak Müslim'in Sahîh'inde rivayet ettiği ve diğer âlimlerin sıhhati konusunda tenkitlerde buldukları hadisleri gösterebiliriz. İşte bu tarz hadislerin doğruluğuna sadece delille karar verilir.²⁸

Hadislerin sıhhatinin belirlenmesinde kullanılan yöntemlerin subjektif olduğunu ifade edenlerden birinin de Hanefi fakihleri arasında önemli bir yere sahip olan Kemaleddin İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) olduğunu görüyoruz. O, "Fethü'l-Kadir" isimli eserinde, Buhârî ve Müslim'in râviler hakkındaki değerlendirmelerinin kesinlik arz etmediğini ve gerçeklerle uyumlayabileceğini ifade etmiştir. İbnü'l-Hümâm, bunun gerekçesi olarak da, yapılan değerlendirmelerin icthadi olmasına işaret etmiştir.²⁹

Hadislerin sıhhatinin tespitinde icthada başvurulduğunu savunanlardan biri olan muasır âlimlerden Şuayb el-Arnaut'un bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

İmam Buhârî bu kitabına, kendi nazarında sadece sahih olan hadisleri almıştır. Çabalamış ve sahih gördüklerini almıştır. İmam Müslim de aynı şekildedir. Fakat hadis alanında uzman olan bütün âlimler, Buhârî'nin eserine aldığı hadislerin hepsinin sahih olduğunu onaylamışlar mıdır? Hayır. Bununla birlikte bir insan yemin etse ve "Allah adına yemin ediyorum ki! Buhârî'de

²⁷ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, *Tedribü'r-Ravi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi*, Dâru Tayyibe, y.y., t.y., Cilt: 1, s. 77.

²⁸ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *Mecmuatü'l-Fetava*, Medine, 1995, Cilt: 18, s. 17.

²⁹ Kemaleddin Muhammed b. Abdilvahid b. Abdilhamid İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadir*, Dâru'l-fikr, y.y., t.y., Cilt: 1, s. 445.

bulunan hadislerin tamamı -yani müsned olanlar- sahihtir" dese, eşi boş olmaz. Durum gerçekten de böyle midir? Elbette böyledir. Çünkü İmam Buhârî'ye göre kendi kitabında sahih olmayan hadis yoktur. Yani müsned olarak aldığı hadislerin tamamı, onun kanaatine göre sahihtir. Kişi bir anlamda Buhârî'nin kabulünü kendisine dayanak almakta ve ona güvenmekte, kendisi de böyle düşünmektedir. Aynı durum Ebû Hanîfe için söz konusudur. Ona göre icthad ettiği her meselede doğruyu söylemiştir. Fakat İmam-ı Azam'ın talebeleri olan İmam Muhammed ile İmam Ebû Yusuf, onun bütün icthadları sahihtir diye onaylamışlar mıdır? Hayır. Aynı şekilde İmam Buhârî'den sonra gelen bazı hadis imamları Buhârî'de ve Müslim'de bulunan bazı hadisleri incelemişler ve bunları tenkit etmişlerdir. Tenkitler yerinde de olabilir, yanlış da olabilir, sonuç itibarıyla bu icthadî bir meseledir. Sen gelirsin ve mütekaddimûnun sahih görmediğine sahihtir veya zayıftır dersin. Araştırma ve mustalah yönünde yeterli birikimin ve de meleken oluşmuşsa, sen de onlar gibi araştırırsın. Taklit etmek yerine icthadda bulunursun. Bu nedenle biz, hadislerin tashîh ve tad'ifinde, İbnü's-Salâh gibi, mütekaddimûnun sahih dediği sahihtir, tashih işlemi son bulmuştur demiyoruz.

Benim kanaatime göre, İmam Buhârî zirve bir insandı, dehaydı. Hıfz ve hadisleri tespitte büyük bir kişiydi. Bununla birlikte kitabı korunmuş bir kitap değildir; çünkü bu özellik sadece Allah'ın kitabı için söz konusudur. İstidrâkte bulunmayı gerektiren hadisleri vardır; ancak bunlar sayısal olarak oldukça azdır...

Keza şunu da unutmamak gerekir: Âlimlerin istisnasız hepsi tashîh-tad'ifin, cerh-ta'dilin icthadî bir mesele olduğunu kabul ederler. Fakîhler de icthadlarında yüzde yüz yakîn üzere değillerdir. Nitekim müctehid, icthadlarının pek çoğunda isabet eder, bazısında da hata eder. Muhaddisler de böyledir ve bunda olumsuz bir durum yoktur.³⁰

Ülkemizde ise hadisin sıhhatinin tespiti konusunun subjektif olduğunu ilk seslendiren ilim adamlarının başında Mehmed Said Hatiboğlu gelmektedir. Onun bu konudaki görüşleri şöyledir:

Bir hadise sahih, hasen... sıfatını verdirecek olan ana unsur râvidir ve râvinin âdil, zâbit... olup olmadığını söyleyebilecek olan da muhaddistir. Muhaddisin kararı ise kendi bilgisine dayanmakta ve dolayısıyla, şahsi, subjektif olmaktan kurtulamamaktadır. Yâni mesele, şahsi icthad meselesidir ve icthadlarda birlik sağlamak çok defa mümkün olmadığına göre, hadislerin değerlendirilmesinde ihtilafın vukuu kaçınılmazdır. Bu keyfiyet, muhakkik âlimlerin beyanları ve tarihî tenkid tezahürleriyle desteklenmiş ilmî bir

³⁰ Enbiya Yıldırım, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular, Büyük Muhaddis Şuayp Arnavut'la Söyleşi*, İstanbul, 2011, ss. 162-163.

gerçektir...³¹ İşte Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerinin Kur'ân-ı Kerim'den sonra en sahih oluşlarının dayandığı temel, bu isnad ölçüsüdür. Burada tekrar belirtelim ki, sahih hadis hükmü, râvi değerlendirmelerinin itibari, yani şahsa göre değişebilir oluşları sebebiyle katıyet belirtmez. Keza gayr-i sahih denen rivayet için de, 'mutlaka yalan' denemez.³²

Hatiboğlu ayrıca, İbnü's-Salâh'ın, "Bu hadis sahihtir" dendiği zaman, bu ifadeyle o hadisin senedinin sıhhat şartlarını taşıdığına kastedildiğini, metninin ise kesinlikle sahih olduğunun iddia edilmediğini ifade ettiği görüşünü³³ aktarmış ve bu ölçülerin Buhârî ve Müslim'in hadislerine de tatbik edilmesini engelleyen hiçbir haklı gerekçenin bulunmadığını belirtmiştir. Ona göre bu iki kitabın ötekilerden farkı, musanniflerinin rivayetleri değerlendirmelerindeki isabet oranının daha yüksek görülmüş olmasındandır. Bu isabetin de itibari olduğunu unutmamak gerekir.³⁴

M. Hayri Kırbasoğlu'nun da bir hadisin sahih olup olmadığına karar verilmesinin şahsi görüşlere dayandığını ifade eden hocası Hatiboğlu ile benzer kanaate sahip olduğunu görüyoruz. Zira Kırbasoğlu, râviler ve hadisler hakkındaki değerlendirmelerin icthada dayalı olduğunu; bu icthadın da kesinlik arz etmeyip, sadece o icthadın doğruluğunu kabul eden ve onu benimseyenler için bağlayıcılık ifade ettiğini belirtmiştir. Onun bu konudaki düşünceleri şöyledir:

Herhangi bir muhaddise göre sahih olan bir hadis bir başkasına göre bazen zayıf, hatta mevzû (uydurma) olabileceği gibi, aksi de mümkündür. Yine Ehl-i Hadis'e mensup bir âlimin sahih dediğine Re'y Ehlinde bir âlim hasen, zayıf veya mevzû diyebilir, bunun aksi de olabilir. Diğer bir ifadeyle herhangi bir hadisin sahih, hasen, zayıf veya mevzû (uydurma) olduğuna karar vermek, tamamen o hükmü veren muhaddis, fakih, kelamcı v.s. âlimin yaptığı tetkik sonucunda ulaştığı şahsi kanaate, yani icthada bağlıdır. İctihat pek çoğumuzun zannettiğinin aksine, sadece fıkıh alanına münhasır bir kavram değildir. Hadis alanında herhangi bir konunun hükmünü tespit edebilmek amacıyla girilen ilmî çabalar da birer icthattır. Özellikle râviler ve hadisler hakkında ulemânın değerlendirmeleri, kelimenin tam anlamıyla birer icthattırlar. İctihatlar ise, kesinlik arz etmeyip, sadece o icthadın doğru olduğunu kabul edip, onu benimseyenler için bağlayıcı olur. O icthadların yanlış olduğunu düşünenleri bağlaması ise söz konusu olamaz. Bu yüzden ki, Buhârî'nin sahih hükmünü

³¹ Hatiboğlu, *Hadis Tetkikleri*, s. 89.

³² Hatiboğlu, *Hadis Tetkikleri*, s. 92.

³³ İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-Hadis*, ss. 13-14.

³⁴ Hatiboğlu, *Hadis Tetkikleri*, s. 93.

verdiği birçok hadisi, Buhârî'nin bu icthadını kabul etmeyen Hanefiler kabul etmemişler, onları delil olarak kullanmamışlardır.³⁵

Hadislerin sıhhatinin tespitinin icthada dayandığını savunan önemli sayıda ilim adamı olduğunu söylememiz mümkündür. Bu yöndeki görüşleri göz önünde bulundurduğumuz takdirde, Sahîhayn hadislerinin sıhhati konusundaki icmâ fikrinin realitesinin sorgulanması gerekmektedir. Zira sadece sahibini ve onu kabul edenleri bağlayan bir icthadın üzerine icmâ fikrini bina etmek doğru olmasa gerektir. Diğer taraftan bütün ümmetin icthadında aynı sonuca ulaştığı ve icmâ fikrinde birleştiği yönündeki bir iddianın tarihen gerçekliği ve ilmi açıdan doğruluğu tartışmaya açık bir konudur. Ümmetin tamamını kapsayan bir icmâdan bahsedebilmemiz için ümmet arasında söz konusu durum hakkında zıt fikirlerin bulunmaması gerekmektedir. Hâlbuki İslam âlimlerinin bu konudaki fikirlerine baktığımızda, bunların arasında Sahîhayn'da eleştirilen hadislerin bulunduğunu; dolayısıyla icmân mümkün olmadığını ifade edenlerin varlığını görmekteyiz. Şimdi de onların görüşlerine bakalım.

5- Sahîhayn Hakkında İcmâ Olmadığını İddia Edenler

Bu görüşe sahip olanların başında Sahîhayn üzerine istidrâk çalışması yapan Hâkim en-Nîsâbûrî gelmektedir. O, İmam Müslim'in "Ben buraya sadece âlimlerin ittifak ettikleri hadisleri aldım" ifadesini kabul etmemiştir. İmam Nevevî, onun, Müslim'e ait bu ifadeyi aktardıktan sonra bu görüşü problemlili bulduğunu ve "Müslim'in Sahîh'inde sıhhatinde ihtilaf edilen çok sayıda hadis vardır" dediğini aktarmıştır.³⁶ Bu da Hâkim'in, Sahîh-i Müslim'de yer alan hadislerin hepsinin sahih olduğu görüşünü, dolayısıyla da bu konuda var olduğu iddia edilen icmâ fikrini kabul etmediğini göstermektedir.

Buhârî ve Müslim'in eserlerinde yer alan hadislerin tamamının sahih olduğu konusunda bir icmân bulunduğu fikrini kabul etmeyen âlimler arasında ismini zikredebileceğimiz İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1365/1946) bu konudaki görüşleri şöyledir:

"Sahîhayn ehadisinin intikad olduğunu talebe-i hadis bile bilir... Sahîhayn'da bulunan bütün ehâdisin sıhhatinde icmâ yoktur. Nerede kaldı ki tehvîn edenler mübtedî olsun."³⁷

Benzeri görüşlerin Mevdûdî (ö. 1399/1979) tarafından da ortaya konduğunu ifade edebiliriz. O, bu konuda şunları söylemiştir:

³⁵ M. Hayri Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2000, ss. 126-127.

³⁶ Nevevî, *Şerh*, Cilt: 1, s. 16.

³⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Hakkın Zaferleri: Mustasvife Sözleri mi? Tasavvufun Zaferi mi?*, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul, 1341, s. 84.

Hiç kimse, hadisle ilgili bize ulaşan herhangi bir koleksiyona kesinlikle sahihtir diyemez. Meselâ, Sahîh-i Buhârî'nin Allah'ın kitabından sonra en sahîh kitap olduğu söylenmektedir. Hadis konusunda bu abartmayı yapanların hiçbiri Buhârî'de nakledilen altı veya yedi bin hadisin tamamına sahih diyemez.³⁸

Günümüze geldiğimizde ise, icmâ fikrini kabul etmeyen ve Sahîhayn'daki bütün hadislerin sahih olduğu yönündeki görüşü eleştiren âlimlerin başında Hayrî Kırbasoğlu'nun geldiği görülmektedir. O, "Buhârî ve Müslim'deki bütün hadisler sahihtir" iddiasının gerçekleri yansıtmadığını, dolayısıyla bilimsel açıdan bir değerinin olmadığını belirtmiştir.³⁹ Kırbasoğlu ayrıca, Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim başta olmak üzere müteber hadis kaynaklarındaki her hadisin mutlaka sahih olmayabileceğini; bunların arasında israiliyat olarak kabul edilen metinlerin bulunabileceği gibi zayıf ve uydurma rivayetlerin mevcudiyetinin de mümkün olduğunu; bu sebeple hangi kaynakta olursa olsun, hiçbir hadisin bugün yeniden tetkik edilmeden kabul edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁰

"Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci" isimli bir makale kaleme alan Kamil Çakın da, icmâ fikrinin altıncı asra kadar çok fazla telaffuz edilmediğini, Kâdî İyâz ile başlayan bu düşüncenin İbnü's-Salâh tarafından resmiyete kavuşturulduğunu iddia etmiştir. O, bu konudaki araştırmasının sonucunda ulaştığı neticeyi şu şekilde ifade etmiştir:

Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh adlı eseri, gerek sağlığında gerekse sonraki 2-3 asırlık dönem içerisinde icmâ'a konu olmamıştır. Çağdaşları tarafından olduğu kadar, sonraki âlimler tarafından da tartışılmıştır. Buhârî'nin vefatından sonraki yıllarda Sahîh, henüz İslâm dünyasında tanınmadığı için fazla ilgi çeken bir eser niteliğini haiz olmamış, hatta bir müracaat kaynağı şeklinde bile kullanılmamıştır. Belki bir asır geçtikten sonra yavaş yavaş dikkatleri çekmeye başlayan Sahîh, zaman zaman tenkid edilmiştir. Önceleri tenkidlerin ağır basmasına karşılık, tenkidler ile övgülerin bir arada yapıldığı bir dönem gelmiş ve nihayet VI. asrın başlarından itibaren tenkidler yerini övgüye bırakmıştır. Bu övgülerle birlikte icmâ'a giden yol açılmış ve VI. asrın ortalarına doğru icmâ' fikri telaffuz edilir olmuştur. Bunun başlangıcı ilk defa Kâdî İyâz'da (ö. 544) görülürken, kanaatimizce son sözü İbnü's-Salâh (ö. 643) söylemiştir. İbnü's-Salâh, Buhârî'deki hadislerin sahih olduğunda ümmetin icmâ'ı bulunduğunu en

³⁸ Daudi, Halid Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları: Şah Veliyyullah Deblevi'den Günümüze*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 267.

³⁹ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 288.

⁴⁰ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 286.

açık tarzda dile getiren ilk kişidir. İbnü's-Salâh kendinden sonraki âlimleri de etkileyerek bu icmâ' fikrinin resmîyet kazanmasını sağlamıştır.⁴¹

Buhârî ve Müslim'in Sahîh'lerinde yer alan hadislerin sahihliği üzerinde icmâ olduğu fikrinin yaygın hale gelmesinin İbnü's-Salâh'ın etkisiyle olduğu fikrinin sadece Kamil Çakın tarafından savunulduğunu söyleyemeyiz. Zira bu konuda H. Musa Bağcı'nın da onunla aynı kanaate sahip olduğunu ifade edebiliriz. O, "Hadis Metodolojisinde Sahîhayn'ın Sıhhati Konusunda İcma Meselesi" başlığı altında bahsi geçen icmâ konusunu detaylı bir şekilde incelemiş ve şu sonuca vardığını ifade etmiştir:

Sahîhayn hadislerinin sıhhatinin kesinliği üzerinde icmâ edildiği fikri, gerek teorik açıdan gerekse uygulamada kabul edilebilirliği tartışmaya açık bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak her iki kitabın hadislerinin mutlak anlamda sahih olduğunu ifade ederek, onları bilimsel kriterler çerçevesinde eleştirilmesine karşı çıkmak ve kutsal kitaplar haline sokmak kanaatimizce tutarlı görünmemektedir. Bu kitaplardaki rivayetler ilmî esaslar dâhilinde yeniden ele alınmalı ve Hz. Peygambere ait olan ile olmayan birbirinden titizlikle ayrılmalıdır.⁴²

Enbiya Yıldırım'ın bu konudaki görüşleri, Musa Bağcı'nın fikirleri ile yakınlık arz etmektedir. O bu konuda şunları dile getirmiştir:

Olmayan bir icmâ ile bu iki eseri dokunulmaz kılmak, hem târîhî gerçeklere aykırı, hem de insanların üretkenliğine, karşılaştıkları problemlere çözüm bulma gayretlerine engel olmaktır. Çünkü değerlendirmek için daha çok malzemesi bulunan bugünün insanına, içinde geçtiği kitabın azametini öne sürerek, bir takım rivayetleri kabul ettirmek mümkün olmamaktadır.⁴³

Görüldüğü gibi Sahîhayn üzerinde icmâ olduğu fikri ciddi bir şekilde eleştirilmiş ve bunun gerçekle uyuşmadığı ifade edilmiştir. Zaten icmân olmadığı ya da Sahîhayn'da eleştirilen rivayetlerin bulunduğu ifade edilmesi, gerçek anlamda bir icmân varlığından bahsedilmesini anlamsız kılmaktadır. Bilindiği gibi Sahîhayn'da yer alan birçok rivayet eleştirilmekten kurtulamamıştır. Son olarak da ilk dönemden itibaren eleştirilen bu rivayetlerden tespit edebildiklerimizi örnek olarak vermek istiyoruz.

⁴¹ Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: 10, Sayı: 1-2-3-4, 1997, s. 109.

⁴² H. Musa Bağcı, *Hadis Yazıları*, Araştırma Yay., Ankara, 2010, s. 311.

⁴³ Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, İstanbul, 2001, s. 120.

6- Sahîhayn'da Eleştiriye Uğrayan Rivayetler

1- İmam Mâlik'in (ö. 179/795), "Allah Âdem'i kendi suretinde yaratmıştır"⁴⁴ rivayetinin aktarılmasını yasakladığı nakledilmiştir.⁴⁵

2- Kureyş'ten bazı kimselerin insanları felakete götüreceğini belirten rivayet⁴⁶ hakkında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), oğluna -başka hadise muhalif olduğu için- kitabından silmesini söylemiştir.⁴⁷

3- İmam Buhârî (ö. 256/870), Sahîh-i Müslim'de, yaratılışın yedi günde gerçekleştiğini ifade eden rivayetin Hz. Peygambere atfedilmesini⁴⁸ hatalı bulmuş ve bu sözlerin Kâ'b'a ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

4- İbn Kuteybe (ö. 276/899), Câbir'in şuf'a hakkıyla ilgili rivayetini⁵⁰ onun kendi zannı (ya da hükmü) olarak nitelendirerek kabul etmemiştir.⁵¹

5- İbn Kuteybe, Bayram günü Hz. Peygamberin huzurunda kalkanlar ve mızraklarla oyun oynadığı yönündeki rivayetin⁵² batıl olduğunu iddia etmiştir.⁵³

6- *Ebu'l-Fadl el-Herevî (ö. 317/929), Hz. Peygamber'in vesvese bakkında soruya, "Bu saf imândır" cevabını verdiği rivayetin⁵⁴ sahib olmadığını iddia etmiştir.⁵⁵*

7- Abdullah b. Ömer'in Hz. Peygamberin Ci'râne'den umre yapmadığını ifade ettiği⁵⁶ rivayet Herevî tarafından eleştirilmiştir.⁵⁷

8- Ebû Cafer et-Tahâvî (ö. 321/933), İbn Abbas'ın, "Rasulullah bir yemin ve şahit ile hüküm verdi"⁵⁸ rivayetinin münker olduğunu iddia etmiştir.⁵⁹

⁴⁴ Müslim, *Birr ve Sıla*, 115.

⁴⁵ Zehebî, *Sijer*, Cilt: 8, ss. 103-104.

⁴⁶ Buhârî, *Menakıb*, 25; Müslim, *Fiten ve Eşrâtu's-Sâa*, 74.

⁴⁷ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, y.y., 2001, Cilt: 13, s. 383.

⁴⁸ Müslim, *Sıfâtu'l-Münâfikîn*, 27.

⁴⁹ Buhârî, *et-Târibu'l-Kebîr*, *Dâiratu'l-Meârifil-Osmânî*, Haydarabad, t.y., Cilt: 1, ss. 413-414.

⁵⁰ Buhârî, *Hiyel*, 14.

⁵¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, y.y., 1999, s. 332.

⁵² Buhârî, *Salât*, 69; *Iydeyn*, 2.

⁵³ İbn Kuteybe, s. 128.

⁵⁴ Müslim, *İmân*, 211.

⁵⁵ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Hüseyn el-Herevî, *İlelu'l-Abâdîs fi Kitâbi's-Sabîh li-Müslim b. el-Haccac*, thk. Ali b. Hasan el-Halebî, Riyâd, t.y., ss. 42-44.

⁵⁶ Müslim, *Eymân*, 28.

⁵⁷ Herevî, s. 92.

⁵⁸ Müslim, *Akdiye*, 3.

9- Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328/940), Ebu'd-Derdâ'nın, "Leyl" suresinin farklı kıraetle okunduğu yönündeki rivayetini⁶⁰ icmâya muhalif görerek reddetmiştir.⁶¹

10- İbn Hıbbân (ö. 354/965), İbn Abbas'ın, Rasûlullah'ın güneş tutulduğu zaman sekiz rükû ile dört secdelik (iki rekât) namaz kıldırıldığını naklettiği rivayetini⁶² sahih olmadığını iddia etmiştir.⁶³

11- İbn Hıbbân, Ebu Hureyre'nin, Allah'ın lanetine uğrayan insanlar hakkında naklettiği rivayetini⁶⁴ batıl olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

12- Ebû Bekr el-Cessâs (ö. 370/981), Hz. Peygambere sihir yapıldığını söyleyen rivayetini⁶⁶ mühlitler tarafından uydurulduğunu iddia etmiştir.⁶⁷

13- Hz. İbrahim'in Kıyamet günü babası için Allah'a itirazda bulunduğunu belirten rivayetini⁶⁸ sıhhati Ebû Bekr el-İsmailî (ö. 371/982) tarafından problemli görülmüştür.⁶⁹

14- Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî (ö. 385/995), doğal felaket sonucu zarar gören malın karşılığının alınmaması gerektiği yönündeki rivayetini⁷⁰ Enes b. Mâlik'in sözü olduğunu belirtmiş; bu sözün Hz. Peygambere aitmiş gibi nakledilmesini çok çirkin bir hata olarak nitelendirmiştir.⁷¹

15- Dârekutnî, Ebû Hureyre'nin, "Hz. Peygamber ile birlikte Hayber'e sefer düzenledik. Allah bize fethi nasip etti/ Hayber'i fethettik" dediği

⁵⁹ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Seyyid Cadülhak, Muhammed Zühri en-Neccâr, y.y., 1994, c. 4, s. 144.

⁶⁰ Buhârî, Tefsir, (Leyl) 1; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 282.

⁶¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubi, *el-Câmi li Ahkâmü'l-Kur'ân*, Riyad, 2003, Cilt: 20, ss. 81-82.

⁶² Müslim, Küsûf, 18-19.

⁶³ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hıbbân, *Sabîhu İbn Hıbbân*, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut, 1993, Cilt: 7, s. 97.

⁶⁴ Müslim, Cennet, 54.

⁶⁵ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hıbbân, *el-Mecrubîn mine'l-Muhaddisin ve'd-Duâfa ve'l-Metrükîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, Dâru'l-Vai, Halep, 1396, Cilt: 1, ss. 111-112.

⁶⁶ Buhârî, Tıp, 47; Müslim, Selâm, 43.

⁶⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Abkânü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi, Beyrut 1405, Cilt: 1, s. 60.

⁶⁸ Buhârî, Enbiya, 8.

⁶⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bari bi-Şerhi Sabîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, Cilt: 8, s. 500.

⁷⁰ Müslim, Musakât, 16.

⁷¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve'l-Tetebbu'*, thk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hadî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985., s. 361.

rivayetin⁷² Buhârî ve Müslim tarafından nakledilmesine rağmen hatalı olduğunu belirtmiştir.⁷³

16- Akabelilerden bir adam ile Huzeyfe b. Yeman arasında bir anlaşmazlık olduğunu ifade eden Müslim rivayeti⁷⁴ hakkında İbn Hazm (ö. 456/1064) "Bu, Allah'ın, onu uydurana lanet edeceği, yalan bir haberdir" yorumunu yapmıştır.⁷⁵

17- İbn Mes'ud'un, "Allah haram kıldığı şeylerde sizin için şifa yaratmadı" sözü⁷⁶ İbn Hazm tarafından batıl sayılmıştır.⁷⁷

18- Ebu Hureyre'nin, sadakanın en faziletlisi hakkındaki rivayetinin⁷⁸ delil sayılması İbn Hazm tarafından batıl görülmüştür.⁷⁹

19- Buhârî'nin kefalet konusunda Ebu Hureyre tarafından naklettiği rivayet⁸⁰ hakkında İbn Hazm sahih değildir hükmünü vermiştir.⁸¹

20- Huzeyfe b. Yemân'ın, Bedir'de bulunmalarını engelleyen sebebi açıkladığı Müslim rivayeti⁸² İbn Hazm tarafından, tarihi bilgilerle uyuşmadığı için, yalanı açık bir haber olarak vasıflandırılmıştır.⁸³

21- İbn Hazm, Rasûlullah'ın ihramlı iken Meymune ile evlendiğini belirten İbn Abbas rivayetinin⁸⁴ -kesinlikle- hatalı olduğunu iddia etmiştir.⁸⁵

22- Esmâ bt. Ebi Bekr'in Hacc ile ilgili rivayeti⁸⁶ hakkında İbn Hazm ihtilafsız batıl yorumunu yapmıştır.⁸⁷

⁷² Buhârî, Meğazi, 40; Müslim, İmân, 183.

⁷³ İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 1, s. 370.

⁷⁴ Müslim, Sıfâtü'l-Münâfikîn, 11.

⁷⁵ İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saïd ez-Zâhirî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y., Cilt: 12, s. 160.

⁷⁶ Buhârî, Eşribe, 15.

⁷⁷ İbn Hazm, *Muhallâ*, Cilt: 1, s. 176.

⁷⁸ Buhârî, Nafakat, 2.

⁷⁹ İbn Hazm, *Muhallâ*, Cilt: 9, s. 257.

⁸⁰ Buhârî, Kefâlet, 1.

⁸¹ İbn Hazm, *Muhallâ*, Cilt: 6, s. 407.

⁸² Müslim, Cihâd, 98.

⁸³ İbn Hazm, *el-İbkâm fî Usulî'l-Abkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, t.y., Cilt: 5, ss. 22-23.

⁸⁴ Müslim, Nikâh, 47.

⁸⁵ İbn Hazm, *Muhallâ*, Cilt: 5, s. 215.

⁸⁶ Buhârî, Umre, 11; Müslim, Hacc, 193.

23- Hz. Peygamberin Abdullah b. Übey b. Selül'ün cenaze namazını kıldığını ifade eden rivayet,⁸⁸ Ebû Bekr el-Bakillâni (ö. 403/1013)⁸⁹, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)⁹⁰ ve Ebû Hamid el-Gazzâli (ö. 505/1111) tarafından sahih kabul edilmemiştir.⁹¹

24- İbn Abdî'l-Berr (ö. 463/1071), Amr b. Meymûn'un, Cahiliye döneminde, bir maymunun zina yaptığı için maymunlar tarafından recmedildiğini; kendisinin de onlarla birlikte taş attığını ifade ettiği rivayetin⁹² ilim ehli tarafından kabul görmediğini belirtmiştir.⁹³

25- Mesrûk'un, Hz. Aişe'nin annesi Ümmü Rûmân tarikiyle naklettiği ifk hadisesini konu edinen rivayet,⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarafından vehim olarak görülmüştür.⁹⁵

26- Serahsî (ö. 483/1090), Hz. Aişe'nin, Hz. Peygamber vefat ettiğinde Kur'an'da yer aldığını iddia ettiği ayetin daha sonra (Kur'an'da) bulunmadığı yönündeki ifadelerini içeren rivayeti⁹⁶ eleştirmiş; Hz. Peygamberin vefatından sonra neshin mümkün olmadığını, fakat bazı mühlidlerin İslâm'a zarar vermek için bu tarz rivayetleri kabul ettiklerini belirtmiştir.⁹⁷

27- Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), ölümün cennet ile cehennem arasında bir yere yatırılıp kesileceğini belirten rivayetin⁹⁸ akli gerçeklere aykırı olduğunu belirtmiştir.⁹⁹

⁸⁷ İbn Hazm, Muhalla, Cilt: 5, s. 95; İbn Hazm'ın Sahîhayn'a yönelik eleştirileri için bkz. Selman Başaran, İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı, *İslâmî Araştırmalar*, 1988, Cilt: 2, sayı: 6.

⁸⁸ Buhârî, Cenaiz, 84; Müslim, Sıfâtü'l-Münâfikîn, 3.

⁸⁹ İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 8, s. 338.

⁹⁰ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usulî'l-Fıkıh*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, Cilt: 1, s. 170; İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 8, s. 338.

⁹¹ Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfa*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, Cilt: 1, ss. 266-267.

⁹² Buhârî, Menakıbu'l-Ensar, 27.

⁹³ Ebû Ömer Cemaluddîn İbn Abdî'l-Berr, *el-İstî'âb Fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Beyrut, 1992, Cilt: 3, s. 1206.

⁹⁴ Buhârî, Enbiya, 19

⁹⁵ O, Ümmü Rûmân'ın Hz. Peygamber hayattayken vefat ettiğini, dolayısıyla Mesrûk'un ondan hadis işitemeyeceğini belirtmiştir. İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 1, s. 373.

⁹⁶ Müslim, Radâ', 24; Andolsun ki recm âyeti ve yetişkin kişiyi on defa emzirme (sebebi ile nikâhlamanın haramlığı) ayeti indi ve bu âyetler yatağının altındaki bir yaprakta (yazılı) idi. Rasûlullah vefat edip biz onun ölümü ile meşgul olunca, evde beslenen bir koyun (veya keçi odaya) girip o yaprağı yedi. İbn Mâce, Nikâh, 36.

⁹⁷ Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *Usulü's-Serahsî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., Cilt: 2, ss. 78-79.

⁹⁸ Buhari, Rikâk, 51.

28- Mescid-i Aksâ'nın, Kâbe'den kırk yıl sonra inşa edildiğini belirten rivayet¹⁰⁰ İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) tarafından problemlili görülmüştür.¹⁰¹

29- Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını belirten rivayetin¹⁰² problemlili olduğunu söylemiş ve Allah'ın, Hz. Âdem'i doğrudan doğruya yaratmaya kadir olduğu halde, "Allah, Havva'yı, Âdem'in cüzlerinin birinden yarattı..." demenin anlamsızlığına dikkat çekmiştir.¹⁰³

30- Fahreddin er-Râzî, Hz. İbrahim'in üç defa yalan söylediğini belirten rivayetin¹⁰⁴ kabul edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁵

31- İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), namazda bismelenin okunmadığı yönündeki rivayetin¹⁰⁶ râvi hatası olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷

32- Ebü'l-Fezâil es-Sâgânî (ö. 650/1252), "Dünya mü'minin zindanıdır"¹⁰⁸ rivayetini mevzu saymıştır.¹⁰⁹

33- Nevevî (ö. 676/1277), Ebû Süfyan'ın Hz. Peygamberden üç isteğinin bulunduğunu belirten rivayetin¹¹⁰ problemlili olduğunun herkes tarafından bilindiğini belirtmiştir.¹¹¹

⁹⁹ İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 11, s. 421.

¹⁰⁰ Buhârî, *Enbiya*, 10; Müslim, *Mesâcid*, 1.

¹⁰¹ İbnu'l-Cevzî, Kâbe'yi Hz. İbrahim'in inşa ettiğini, Mescid-i Aksa'yı ise Hz. Süleyman'ın inşa ettiğini, bunların arasında en az bin senelik bir sürenin bulunduğunu iddia etmiştir. İbnu'l-Cevzî, *Kefîr'l-Muşkil min Hadîsi's-Sahâbeyn*, Riyad, 1997, Cilt: 1, s. 360.

¹⁰² Buhârî, *Enbiya*, 1; Müslim, *Radâ*, 59.

¹⁰³ Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Suad Yıldırım (ve diğ.), Akçağ Yayınları, Ankara, 1989, Cilt: 11, s. 199.

¹⁰⁴ Buhârî, *Enbiya*, 8; Müslim, *Fedâil*, 154.

¹⁰⁵ Fahreddin er-Râzî, Cilt: 13, s. 209.

¹⁰⁶ Müslim, *Salât*, 50.

¹⁰⁷ İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-Hadis*, s. 92.

¹⁰⁸ Müslim, *Zühd ve Rekâik*, 1.

¹⁰⁹ Ebü'l-Fezâil Radıyyüddin es-Sâgânî, *el-Mevdîât*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Dâru'l-Me'mun li't-Türas, Dımaşk, 1405, s. 48.

¹¹⁰ Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe*, 168.

¹¹¹ Nevevî, *Minhâc*, Cilt: 16, s. 63; Kâdî İyâz da bu rivayette anlatılanların çok garip olduğunu ifade etmiştir. Kâdî İyâz, *İkmalü'l-Mu'lim bi-Fevaidi Müslim*, Dâru'l-Vefa, y.y., 1998, Cilt: 7, s. 546; Diğer taraftan İbn Hazm, bu hadisin mevzu olduğunu iddia etmiştir. İbn Hazm, *İhkâm*, Cilt: 6, ss. 23-24.

34- Câbir b. Abdullah'ın Kur'ân'ın ilk nazil olan âyeti, "Ey (elbisesine) bürünen!"¹¹² âyetidir"¹¹³ sözü Nevevî tarafından zayıf, hatta batıl kabul edilmiştir.¹¹⁴

35- Nevevî, Ümmü Seleme'nin yere batırılacak ordu hakkındaki rivayetini¹¹⁵ Ebu'l-Velid el-Kettânî tarafından sahih sayılmadığını nakletmiştir.¹¹⁶

36- Nevevî, Hz. Âişe'nin, "Sevde, içimizde Peygambere ilk kavuşan kadın oldu" rivayetini¹¹⁷ icmâ ile batıl olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸

37- Abdullah İbn Ebî Evfâ'nın, "Muhammed'den sonra bir peygamber olması hükmolunsaydı, oğlu İbrâhîm yaşardı" sözü¹¹⁹ Nevevî tarafından batıl ve saçma görülmüştür.¹²⁰

38- Hz. Peygamberin Usfân gazvesinden dönerken Safiyye bt. Huyeyyî devesinin arka tarafına bindirdiğini belirten rivayet¹²¹ Ebû Muhammed Şerefüddîn ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) tarafından hatalı bulunmuştur.¹²²

39- Ebû'l-Haccâc el-Mizzî (ö. 742/1341), Süheyb er-Rûmî'nin Hz. Peygambere atfen anlattığı Sihirbaz, Rahîb ve Çocuğun Kıssasının¹²³ Hz. Peygambere değil de (râvinin) kendisine ait olabileceğini iddia etmiştir.¹²⁴

40- Ebû Abdullâh ez-Zehebî (ö. 748/1348) "Kim benim veli kuluma düşmanlık ederse..."¹²⁵ rivayetinin garîb olduğunu ve el-Câmiu's-Sahîh'te yer almamış olsa hadisçiler tarafından münker kabul edileceğini belirtmiştir.¹²⁶

¹¹² Muddessir, 74/1.

¹¹³ Müslim, İmân, 257.

¹¹⁴ Nevevî, *Minhâc*, Cilt: 2, s. 207.

¹¹⁵ Müslim, Fiten, 4.

¹¹⁶ Nevevî, *Minhâc*, Cilt: 18, s. 4.

¹¹⁷ Buhârî, Zekât, 12.

¹¹⁸ Nevevî, *Minhâc*, Cilt: 6, s. 9.

¹¹⁹ Buhârî, Edeb, 109.

¹²⁰ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, Cilt: 1, s. 116.

¹²¹ Buhârî, Cihad, 197.

¹²² İbn Hacer'in aktardığına göre ed-Dimyâtî söz konusu gazvenin Hayber olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 6, s. 193.

¹²³ Müslim, Zühd, 73.

¹²⁴ Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1419., Cilt: 8, s. 361; Ebû'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdîrrahim el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmi't-Tirmizî*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., Cilt: 9, s. 183.

¹²⁵ Buhârî, Rikak, 38.

¹²⁶ Zehebî, *Mizan*, Cilt: 1, s. 641.

41- İbn Hacer (ö. 852/1449), "Ebu Sufyân'ın ölüm haberi Şam'dan Medine'ye gelince..." rivayetinin¹²⁷ hatalı olduğunu; Ebu Sufyân'ın Medine'de vefat ettiğinin ilim ehli tarafından bilindiğini belirtmiştir.¹²⁸

42- İbn Hacer, Hz. Peygamber'in (Mekke'nin fethinden sonra) Halid b. Velid'e Mekke'ye şehrin yukarı tarafından girmesini emrettiği rivayeti¹²⁹ Sahih'teki başka bir rivayete¹³⁰ muhalif görmüştür.¹³¹

43- Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), Hz. Peygamberin kendisine babasının durumunu soran adama, "Benim babam da, senin baban da cehennemde" dediği rivayetin¹³² râvi tasarrufu olduğunu söylemiştir.¹³³

44- Hz. Peygamberin, çocukken göğsünün açılıp kalbinin yıkandığını belirten rivayet¹³⁴ Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974) tarafından tutarsız bulunmuştur.¹³⁵

45- Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1399/1979), "Hz. Süleyman'ın bir gecede altmış ile yüz kadar eşi ile ilişkiye girdiğini belirten rivayetlerin¹³⁶ kabul edilmesinin aklen mümkün olmadığını, zira hadisin muhtevasının, Rasûlullah'ın böyle bir şey söylemediğini haykırdığını belirtmiştir.¹³⁷

46- Nâsirüddin el-Elbânî (ö. 1420/1999), "Kıyamet günü Allah katında durumu çok kötü olan insanlardan biri de, eşiyle ilişkiye girdikten sonra onun sırrını ifşa eden adamdır" rivayetinin¹³⁸ zayıf olduğunu iddia etmiştir.¹³⁹

47- Hz. Aişe'den gusl konusunda gelen rivayet¹⁴⁰ Elbânî tarafından zayıf sayılmıştır.¹⁴¹

¹²⁷ Buhârî, Cenaiz, 30

¹²⁸ İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 1, s. 268.

¹²⁹ Buhari, Megâzî, 49.

¹³⁰ Buhari, Megâzî, 50.

¹³¹ İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 8, s. 10.

¹³² Müslim, İmân, 347.

¹³³ Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetava*, Beyrut, 2004, Cilt: 2, ss. 273-274.

¹³⁴ Müslim, İmân, 261.

¹³⁵ Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed Ebû Zehra, *Hatemü'n-Nebiyin*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1979, Cilt: 1, s. 154.

¹³⁶ Buhârî, Enbiya, 70; Eymân, 3, 9; Müslim, Eymân, 22-23-24-25.

¹³⁷ Seyyid Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, çev. Heyet, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987, Cilt: 5, ss. 71-72.

¹³⁸ Müslim, Nikâh, 123.

¹³⁹ Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ebâdîsi'd-Daife ve'l-Mevdûta ve Eseruha's-Seyyi' fi'l-Ümmeti*, Dâru'l-Meârif, Riyad, 1992, Cilt: 12, ss. 708-709.

48- İnsanların doğmadan önce cennet ve cehennemlik olacaklarının belirlendiğini ifade eden rivayet¹⁴² Çağdaş yazar Muhammed el-Gazzâlî (ö. 1416/1996) tarafından insan sorumluluğunu öne çıkartan ayetlere aykırı görülüp cebr teorisini desteklediği için reddedilmiştir.¹⁴³

49- Hz. Peygamberin cariyesi ile zina yaptığı iddiasıyla öldürülmesi istenen adam hakkındaki rivayet¹⁴⁴ Muhammed el-Gazzâlî tarafından gerçek olduğu ispat edilmeden herhangi bir suçlama ile kişinin katline hükmetmek imkânsız olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁴⁵

50- Fatıma bt. Kays tarafından nakledilen Cessâse kıssasının¹⁴⁶ sorunlu olduğunu belirten Şuayb el-Arnaut, onun Müslim'de yer almasına rağmen Ehl-i Kitap kanalıyla, onların âlimlerinden alınmış olunabileceğini belirtmiştir.¹⁴⁷

51- Şuayb el-Arnaut, Hz. Musa'nın, ölüm meleşinin gözünü çıkarttığı konusunu ele alan rivayetin¹⁴⁸ isrâiliyyat türü mevkuflardan olabileceğine dikkat çekerken¹⁴⁹, Enbiya Yıldırım, onun isrâiliyyât olduğunu söylemiştir.¹⁵⁰

52- Mehmed Said Hatiboğlu, -Hepsi Kureyş'ten olan- On iki halifenin idaresi süresince İslâmın aziz olacağı¹⁵¹ yönündeki ifadelerin siyasi kargaşalar sonucunda ortaya çıkmış olabileceğini söylemiştir.¹⁵²

53- Mehmed Said Hatiboğlu, İsrailoğullarından bir peygamber için güneşin bekletildiğini ifade eden rivayetin¹⁵³ Kur'ân kültürüne ve astronomi gerçeklerine uymadığını belirtmiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁰ Müslim, Hayz, 89.

¹⁴¹ Elbâni, *Daîfe*, Cilt: 2, ss. 406-407.

¹⁴² Müslim, Kader, 31.

¹⁴³ Muhammed el-Gazzâlî, *Nebevi Sünnet*, çev. Ali Özek, İstanbul, 2007., ss. 208-209.

¹⁴⁴ Müslim, Tevbe, 59.

¹⁴⁵ Muhammed el-Gazzâlî, ss.43-44.

¹⁴⁶ Müslim, Fiten, 119.

¹⁴⁷ Yıldırım, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular*, ss. 263-264.

¹⁴⁸ Buhârî, Cenaiz, 68; Müslim, Fedâil, 158.

¹⁴⁹ Yıldırım, "Hz. Mûsâ'nın Ölüm Meleşini Tokatlaması -Bir Rivayetin Tahlili-", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, Cilt: 13, Sayı: 2, s. 25.

¹⁵⁰ Yıldırım, Hz. Mûsâ'nın Ölüm Meleşini Tokatlaması, ss. 36-37.

¹⁵¹ Müslim, İmâre, 5-9.

¹⁵² Hatiboğlu, *Hilefetin Kureyşliliği İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Ankara, 2005, s. 103.

¹⁵³ Müslim, Cihâd, 32.

¹⁵⁴ Hatiboğlu, "Büyük Âlimler-Büyük Hatalar", *İslâmiyât Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 1999, s. 8.

54- Hayri Kırbasoğlu, İsrailoğullarından bir grubun fareye dönüştüğünü belirten rivayeti¹⁵⁵ mitolojik unsurların hadisleşmesi olarak nitelendirmiştir.¹⁵⁶

55- Hayri Kırbasoğlu, "Kisra ölmüştür. Ondan sonra kisra yoktur. Kayser helak olursa, ondan sonra da kayser yoktur" rivayetinin¹⁵⁷ Hz. Peygamber adına uydurulduğunu söylemiştir.¹⁵⁸

56- Ali Osman Ateş, Cehennem ehlinin çoğunun kadınlar olduğunu söyleyen rivayetin¹⁵⁹ Hz. Peygamberin yaratılışına ve tebliğ metoduna aykırı olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰

57- Bünyamin Erul, "Eğer İsrailoğulları olmasaydı yemek bozulmaz et kokmazdı, Havva olmasaydı kadın cinsi hiçbir zaman eşine ihanet edip onu aldatmazdı" rivayetinin¹⁶¹ Hz. Peygambere aidiyetinin tartışılır olmaktan kurtulamayacağını ifade ederken¹⁶², Hayri Kırbasoğlu onun, Yahudi kültüründen gelen bir telakkinin, hadis haline sokulmuş şekli olduğunu söylemiştir.¹⁶³

58- Allah'ın cennetliklere "bundan sonra size asla kızmayacağım" diyeceğini ifade eden rivayet¹⁶⁴ Kur'an ayetlerine¹⁶⁵ muhalif görüldüğü için eleştirilmiştir.¹⁶⁶

59- Mirâc'ın nübüvvetten önce olduğunu belirten rivayet¹⁶⁷ şarihler tarafından hatalı görülmüştür.¹⁶⁸

60- Murâra b. Rabî' ve Hilâl b. Umeyye'nin Bedir gazvesine katıldığını ifade eden rivayet¹⁶⁹ tarihi verilere muhalif görülüp hatalı sayılmıştır.¹⁷⁰

¹⁵⁵ Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 15; Müslim, Zühd, 61.

¹⁵⁶ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 286.

¹⁵⁷ Buhârî, Eymân, 3; Müslim, Fiten, 75.

¹⁵⁸ Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2002, s. 234; Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Feth*, Cilt: 6, s. 625.

¹⁵⁹ Buhârî, İman, 21; Müslim, İmân, 132.

¹⁶⁰ Ali Osman Ateş, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, İstanbul, 2000, s. 234.

¹⁶¹ Buhârî, Enbiya, 1; Müslim, Radâ, 63.

¹⁶² Erul, *Hadislerin Dili (İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sabîfesi -Tertîp, Terceme, Yorum-)* Ankara, 2009, s. 288.

¹⁶³ Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 211.

¹⁶⁴ Buhârî, Tevhid, 38.

¹⁶⁵ Beyyine, 98/8; En'am, 6/82.

¹⁶⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Halef b. Battâl, *Şerhu Sahib-i Buhârî*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003, Cilt: 10, ss. 516-517.

¹⁶⁷ Buhârî, Menakıb, 24; Tevhid, 37; Müslim, İmân, 262.

¹⁶⁸ Nevevî, *Minhâc*, Cilt: 2, s. 209.

Sonuç

Yapılan eleştirilerin doğruluk payının bulunabileceği gibi yanlış olma ihtimali de mevcuttur. Bunun değerlendirmesini yapmak bu çalışmanın amacının dışındadır. Fakat bu örnekler icmâ fikrinin pratikte bir karşılığının bulunmadığını ve ilmi bir gerçekliğinin olmadığını göstermektedir. Zira hadislerin sıhhatinin şahsi kanaatlere dayandığı göz önünde bulundurulduğunda, herhangi bir müellifin kendi kriterlerine göre oluşturduğu bir eserin bütün ümmet tarafından eksiksiz ve tamamen doğru kabul edildiğini ifade etmek zor görünmektedir. İmam Buhârî'nin, Kâb'ın görüşü dediği bir rivayetin İmam Müslim tarafından Hz. Peygambere ait olarak nakledilmesi ya da bu iki imamdan birinin sika gördüğü muhaddisi diğerinin muteber kabul etmemesi bunun en güzel örneğidir. Sonuç olarak, ilmi çalışmalarda genellemelerden kaçınılması gerektiğini ve bize kadar ulaşan bu tarz düşüncelerin günümüz imkânları dâhilinde bilimsel olarak incelenmesinin doğru olacağını düşünüyoruz.

¹⁶⁹ Buhari, Megâzî, 10; Müslim, Tevbe, 53.

¹⁷⁰ Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali es-Sübki, *Tabakati'l-Şafiyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv., y.y., 1413, Cilt: 10, s. 105.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Muhammed eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, y.y., 2001.
- el-Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî, *en-Nakdû's-Sabih lima İ'ttirize aleyhi min Ehbâdî'si'l-Mesabih*, y.y., 1985.
- Ateş, Ali Osman, *Hadis Temelli Kalp Yargularında Kadın*, İstanbul, 2000.
- Başaran, Selman, *İbn Hazm'ın Küttüb-i Sitt'e'ye Bakış*, İslâmî Araştırmalar, 1988, Cilt: 2, Sayı: 6.
- el-Bâcî, Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîb li-men Harrace lehü'l-Buhârî fî'l-Câmi'is-Sabih*, Riyad, 1986.
- Bağcı, H. Musa, *Hadis Yazıları*, Araştırma Yay., Ankara, 2010.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud, *Mesâbîbu's-Sünne*, Mısır, t.y.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Tarihü'l-Kebir*, Dâiratu'l-Meârif'l-Osmânî, Haydarabad, t.y.
- el-Bulkînî, Ebû Hafis Sirâcüddîn Ömer b. Raslân b. Nasîr b. Sâlih, *Mebâsinü'l-İstılâh fî Tazmîni (Kitâbi) İbni's-Salâh*, Dâru'l-Maârif, t.y.,
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Abkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi, Beyrut, 1405.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik, *el-Burbân fî Usûli'l-Fıkıh*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Çakın, Kamil, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: 10, Sayı: 1-2-3-4, 1997.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, thk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hadî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Daudi, Halid Zaferullah, *Pakistan Ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları: Şah Velîyyullah Dehlevî'den Günümüze*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed, *Hatemî'n-Nebîyyin*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1979.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn, *Silsiletü'l-Ehbâdî'si'd-Daîfe ve'l-Mevdûa ve Eseruha's-Seyyî' fî'l-Ümmeti*, Dâru'l-Meârif, Riyad, 1992.
- Erul, Bünyamin, *Hadislerin Dili (İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sabîfesi -Tertip, Terceme, Yorum-)* Ankara, 2009.

- Erul, Bünyamin, "Yorum-Rivayet İlişkisi: Yorumun Rivayete Katkısı Ve Rivayetin Yoruma Etkisi", *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, 29-30 Mayıs 2004/Bursa, 2005.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Tefsîr-i Kebir Mefâtîhu'l-Gayb*, çev. Suad Yıldırım (ve diğ.), Akçağ Yayınları, Ankara, 1989.
- el-Gazzâlî, Hucetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfa, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, Beyrut, 1993.
- el-Gazzâlî, Muhammed, *Nebevi Sünnet*, çev. Ali Özek, İstanbul, 2007.
- el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl, Dâru'd-Da've*, İskenderiye, t.y.
- el-Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, *Meâlinü's-Sünen*, Halep, 1932.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, "Büyük Âlimler-Büyük Hatalar", *İslâmiyât Dergisi*, 1999, Cilt: 2, Sayı: 1.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hadis Tetkikleri*, Ankara, 2009.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hilafetin Kureyşliliği İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Ankara, 2005.
- el-Herevî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Hüseyn, *İlelu'l-Abâdis fî Kitâbi's-Sabîhi li-Müslim b. El-Haccac*, thk. Ali b. Hasen el-Halebî, Riyâd, t.y.
- İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Cemaluddîn, *el-İstî'âb*, Beyrut, 1992.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef, *Şerhu Sabîh-i Buhârî*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şehabuddin Ahmed el-Askalânî, *Fethü'l-Bari bi-Şerhi Sabîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şehabuddin Ahmed el-Askalânî, *Nuhbetu'l-Fiker Şerhi*, Çev: Talat Koçyiğit, Ankara, 1971.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *el-İhkâm fî Usulî'l-Abkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, t.y.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *el-Muballâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *Sabîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut, 1993.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *el-Mecrubûn mine'l-Mubaddisin ve'd-Duafa ve'l-Metrukân*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, Dâru'l-Vai, Haleb, 1396.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilu muhtelifi'l-Hadis*, y.y., 1999.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim, *Mecmuatü'l-Fetava*, Medine, 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Mehâsin) Muhyiddîn, *Kesfu'l-Muşkil min Hadîsi's-Sabîhayn*, Riyad, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed el-Cezerî, *Câmiu'l-Usûl fî ebâdîsi'r-Rasûl*, Mektebetu'l-Halvani, y.y., 1969.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdilvahid b. Abdilhamid, *Fethü'l-Kadir*, Dâru'l-fikr, y.y., t.y
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osmân, *Ulümü'l-Hadis*, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1986.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osmân, *Syânetu Sabîb-i Müslim mine'l-İblali ve'l-Galat ve Himâyetubû mine'l-İskâti ve's-Sakat*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1408.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Hakkın Zaferleri: Mustavîfe Sözleri mi? Tasavvufun Zaferi mi?*, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul, 1341.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ, *İkmalü'l-Mu'lim bi-Fevaidi Müslim*, Dâru'l-Vefa, y.y., 1998.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa, *Meşariku'l-Envâr alâ Şahabi'l-Âsâr*, el-Mektebetü'l-Atika, Tunus, t.y.
- Kandemir, M. Yaşar, *Sabîbayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri*, Sünnetin Dindeki Yeri, 1995.
- el-Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd, *Kavâidü't-Tabdis min Fünûmi Mustalabi'l-Hadis*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2002.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2000.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Riyad, 2003.

- el-Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A'lâ, Tefhimu'l-Kur'ân, çev. Heyet, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987.
- Müslim b. el-Haccac, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisâbü'rî, *el-Müsnedü's-Sahîb el-Muhtasar mine's-Sünen bi-Nakli'l-Adl ani'l-Adli ila Rasûlillah*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, Dâr-u İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- el-Mübârekfûrî, Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim, *Tuhfetü'l-Abvezî bi-Şerhi Câmii't- Tirmizî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- en-Nevevî, Ebü Zekeriyya Yahya b. Şeref, *el-Minhac Şerhu Sahîb-i Müslim*, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1392.
- en-Nevevî, Ebü Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *Tebzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- Özafşar, M. Emin, "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Muslim'in el-Camiu's-Sahîh'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, Cilt: 39.
- es-Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn, *el-Mevdûât*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Dâru'l-Me'mun li't-Türas, Dimaşk, 1405.
- es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Schl. *Usulü's-Serahsî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- Sezgin, Fuad, *Bubârî'nin Kaynakları*, Kitabiyât, Ankara, 2000.
- es-Siczi, Ebu Nasr Ubeydullah b. Said b. Hatim Ebu Nasr, *Risaletü's-Siczi ilâ ehli Zebid fi'r-Red alâ men Enkera'l-Harf ve's-Savt*, thk. Muhammed Ba Kerim Ba Abdullah, Medine, 2002.
- es-Sübkî, Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv., y.y., 1413
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribü'r-Ravi fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, Dâru Tayyibe, y.y., t.y.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Havi li'l-Fetava*, Beyrut, 2004.
- eş-Şirbinî, İmad es-Seyyid Muhammed, *Kitabâtu A'dâi'l-İslâm ve Münakaşatıha*, y.y., 2002.
- et-Tahâvî, Ebü Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet el-Ezdi, *Şerhu Meâmi'l-Asâr*, thk. Muhammed Seyyid Cadülhak, Muhammed Zühri en-Neccâr, y.y., 1994.

Yıldırım, Enbiya, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular, Büyük Mubaddis Şuayb Arnavut'la Söyleşi*, İstanbul, 2011.

Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul, 2001.

Yıldırım, Enbiya, "Hz. Mûsâ'nın Ölüm Meleğini Tokatlaması -Bir Rivayetin Tahlili-", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, Cilt: 13, Sayı: 2.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, y.y., 1985.